

(O. Barvins'kyi, M. Drahomanov, O. Konys'kyi and others). The author studies the considerable mutual influence exercised by M. Hrushevsky and I. Franko. The period of greatest common interests and collaboration were the years 1897-1906. The author finds that Franko's illness (1907-1916) was the main factor in the deterioration of his relations with Hrushevsky.

В.В.Тельвак*

**ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ
(кінець XIX–XX ст.)**

У статті проаналізовано широкий спектр оцінок наукової та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського в польській історичній науці XX ст. Виявлено основні періоди та тенденції польського грушевськознавства, залежність історіографічних позицій від змінених політичних обставин. Зроблено висновок про поступове переведення обговорення багатогранної спадщини видатного українця в академічне русло, що стало наслідком загальної нормалізації українсько-польського діалогу.

Постать М.Грушевського завжди привертала увагу дослідників східноєвропейської історіографії. Проте у сучасному грушевськознавстві достатньою мірою оцінки життя та діяльності видатного вченого знані лише в українській науці. Натомість, образ М.Грушевського в інших національних традиціях практично невідомий і ґрунтується на кількох поширених у літературі поглядах. Це породжує стереотипність уявлень про україніку світі, збіднює нашу поінформованість про себе в очах близьких і далеких сусідів. Прикладом може бути польська грушевськіана, уважне прочитання якої демонструє не лише насиченість рефлексії довкола постаті М.Грушевського, але й значну неоднорідність оцінок, що залежало від багатьох факторів як наукового, так і суспільно-політичного характеру. Також у даному аспекті цікавим видається простежити становлення польсько-українського наукового діалогу крізь призму оцінок творчості найбільш знаного представника української історичної науки.

Початки наукової творчості М.Грушевського знайшли надзвичайно докладне та зацікавлене відбиття на сторінках першого польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny». Ранні праці початкуючого вченого, що так чи інакше торкалися проблеми становища українців у межах давньої Речі Посполитої, були докладно занотовані на сторінках рецензійного відділу цього видання. Про значну зацікавленість польських учених доробком М.Грушевського певною мірою свідчить той факт, що деякі його праці, як, наприклад, дебютна розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису¹. Прикметно, що вже перші кроки у науці учня В.Антоновича здобули високу прихильність польських фахівців. Так, у рецензіях на згадувану вище працю відзначалося, що вона написана «...критично, зі знанням предмету», а «автор подає цікавий погляд» на важливу та малодосліджену проблему².

Надзвичайно ґрунтовному аналізу на сторінках видання була піддана перша монографічна студія молодого дослідника, присвячена історії Київщини. Рецен-

* Тельвак Віталій Васильович – канд. іст. наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

зент книги А.Шарловський справедливо відзначив, що обрана тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М.Грушевського до київського історичного кола В.Антоновича. Проте, зауважив рецензент, праця молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази роботи, глибину аналізу політичних та соціально-економічних процесів. До найбільш цікавих у книзі А.Шарловський відносить п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі: «Є то докладний образ матеріальної і духовно-моральної культури тієї частини Русі, складений зі старанно та мозольно вибіраних подробиць із маси найрізноманітнішого матеріалу». У книзі рецензенту надзвичайно заімпонували предметність аргументації й академічний тон висловлювань М.Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків». Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він уже здобув собі почесне місце в ряді київських істориків»³.

Поряд зі схвальними оцінками фахового рівня ранніх праць М.Грушевського нерідко зустрічаємося також із критикою деяких концептуальних положень, запропонованих молодим ученим. Прикладом може служити дослідження М.Грушевським феномену «руху болохівців» – масового добровільного підданства українських громад татарській владі. Польські історики високо оцінили важливу джерельну знахідку М.Грушевського, що підтверджувала тезу М.Дашкевича про локалізацію болохівців⁴. Проте в їх середовищі не знайшла підтримки гіпотеза початкуючого вченого про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі, викладена ним у статті «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці»⁵. Так, у відзиві на цю публікацію А.Шарловський розкритикував надзвичайно слабку аргументацію запропонованої теорії, недосконалість її доказової бази, що не дозволяють погодитись із історичною реконструкцією М.Грушевського. «Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було би підперти навіть найдивніші історичні гіпотези»⁶. Не сприйняли польські історики також тезу М.Грушевського про причини та шляхи денационалізації української шляхти в XVI–XVII ст., викладену ним у низці статей, присвячених барській шляхті. Один із оглядачів цих публікацій А.Прохазка відзначив слабкість джерельних підстав запропонованої гіпотези. «Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці»⁷.

Погляди М.Грушевського на соціально-економічні процеси у Барському старостві були узагальнені ним у магістерській дисертації. Розгляду цієї праці була присвячена розлога рецензійна стаття А.Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази монографії та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію «чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків», «вичерпним фактичним описом Барського староства», що «у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірець, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії». Поряд із такими оцінками рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII ст. М.Грушевський зображує тенденційно: керуючись «виразно українським (ruskim) підходом», він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі⁸.

Після свого приїзду до Львова М.Грушевський був тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем. До певної міри це пояснюється,

можливо, не стільки фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, скільки тою обставиною, що М.Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М.Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – писав у своєму відгуку А.Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працьовитого..., захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягеллонського університету сердечне вітання на тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!»⁹.

Приїхавши до Львова прихильником курсу «нової ери», М.Грушевський досить швидко пориває з угодовським табором та перетворюється на переконаного опозиціонера, рішучого противника угодовсько-лоялістичної тактики¹⁰. Уже 1898 р. М.Грушевський заявляє: «Тепер вважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофільство»¹¹. Загальне охолодження українсько-польського діалогу наприкінці XIX ст., зростаюча радикалізація суспільно-політичного життя в тогочасній Галичині, призвели до загострення не лише політичної полеміки, але й історіографічної дискусії навколо широкого кола питань генези взаємовідносин двох народів. Цьому сприяли також теоретичні зміни в самій польській історіографії на зламі XIX–XX ст., що підпала під зростаючі впливи неоромантизму, котрий акцентував потребу відродження польської державності в межах давньої Речі Посполитої. Таким чином, історіографія дедалі активніше ставала гравцем на політичному полі. У дослідницькій практиці польських істориків відбувся поворот до ягеллонської ідеї та традиції «родинного» сприйняття українців, у працях все частіше етнонім «Україна» замінювався терміном «Русь»¹². Це призвело до поглиблення суперечностей з основними тезами української історіографії. Із того часу тон оглядів праць М.Грушевського, як і взагалі української наукової літератури, став значно гострішим та критичнішим.

Бурхлива наукова та організаційна діяльність, розгорнута М.Грушевським у Львові, не могла залишитися непоміченою у середовищі польських дослідників. Особливо прискіпливо та уважно була сприйнята ними найвагоміша праця вченого – «Історія України-Руси». Перший її том у німецькому перевиданні в ґрунтовних розвідках «Спроби найновішої історичної критики» та «Норманський догмат» прорецензував знаний польський дослідник давньоруської літератури О.Брікнер. Як свідчить назва останньої статті, автор виступив із позиції прихильника норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку О.Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім, російську, перед цим для Європи сімома печатками закрити; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих праць російських і німецьких. Із тією казковою начитаністю йде в парі швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – все це мірою цілком незвичайною...»¹³. Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися на хибні ідеї українських і російських дослідників. Оперуючи філологічними аргументами, О.Брікнер піддав також критиці теорію М.Грушевського про етнічні

процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та й загалом заперечив теорію вченого про експансіоністську політику поляків на західноукраїнських землях тієї доби. Високо польським дослідником були оцінені розділи праці, присвячені культурі слов'ян та реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки та екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці огляду О.Брікнер ще раз підкреслив високі прикмети праці, котра «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловив побажання польським науковцям створити подібну працю про початки власного народу та держави¹⁴.

Полемічні зауваження О.Брікнера викликали дискусію між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відгукнувся й М.Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди О.Брікнера щодо слабкості філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, висунутих в «Історії України-Руси», український учений відзначає застарілість і безпорадність суто історичних доводів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів у непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»¹⁵. На критику українського колеги О.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, натомість, погодився із закидом щодо категоричності деяких своїх висновків¹⁶.

Наступні томи «Історії України-Руси» також викликали зацікавлене обговорення в польській науковій періодиці. Присвячені спільній добі історичного минулого, вони отримали значну кількість полемічних зауважень із боку польських дослідників. Другий цикл «Історії України-Руси», що охоплює томи з четвертого по шостий, у розлогій рецензійній статті проаналізував Л.Колянковський. Рецензент традиційно віддав належне «великій, імponуючій ерудиції» українського вченого, що вперше представив надзвичайно докладний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби¹⁷. Далі Л.Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М.Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, що їх отримало українське населення польської держави після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М.Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських землях того часу, що проявляється, зокрема, у вживанні ним етнонімі «Україна» замість «Русь», намаганні показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого. Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» для Л.Колянковського є намагання М.Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське протистояння у всіх можливих вимірах тогочасного суспільного жит-

тя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого національного конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, але й надмірно тенденційні та заполітизовані, викликані напругою у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, на думку Л.Колянковського, призвели до того, що «...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник, у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, що личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії... належить зарахувати порушені ним постійно струни польсько-української ненависті, так, що аж часами складається враження, що саме це й є метою автора»¹⁸. Критику історичних поглядів М.Грушевського Л.Колянковський продовжував у багатьох публіцистичних працях, наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підставою його суспільно-політичної діяльності¹⁹.

Найбільш критично серед польських дослідників на появу «Історії України-Руси» відреагував публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Науковим і публіцистичним працям ученого він присвятив як окремі розлогі критичні статті, так і багато сторінок в узагальнюючих працях, слухно вбачаючи у М.Грушевському ідеолога українського національного життя. Головні праці українського дослідника присвячена розлога стаття Ф.Равіти-Гавронського «Професор Грушевський та його «Історія України-Руси»²⁰. На відміну від своїх колег, Ф.Равіта-Гавронський зосередився на темах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко сягає й інших частин праці для підтвердження своїх висновків. У характерному для себе іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М.Грушевським початків та генези козаччини, а також її ролі в історії українського народу. Він, загалом, віддає належне працьовитості та ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно побудовану хронологію подій. Цей своєрідний «скелет» роботи він закликає залишити, а все решта – тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козаччини однозначно відкинути, як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, викликані «націоналістичним становищем автора». Змальовуючи в темних тонах минуле козаччини та показуючи її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без різниці народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М.Грушевського «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М.Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі». Не задовольняє рецензента й мовна сторона праці, причиною чому є невизначеність понятійного апарату української мови, що зробило стиль «Історії» «надмірно тяжким». Найбільше закидів у Ф.Равіти-Гавронського до термінології М.Грушевського – абсолютно неправомірним він вважає вживання терміну «Україна-Русь», особливо недоречним це для нього виглядає в контексті східноєвропейської історії доби середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф.Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено мною – *В.Т.*) аспіраціях, із яких логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах ХVIII ст. Загалом він наголошує на штучності реконструйованої М.Грушевським моделі історії українців у такій віддаленій ретроспективі та в межах так широко окресленої етнічної території. Останню тезу Ф.Равіта-Гавронський розвивав у своїх численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (котрих принци-

пово ціле життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб²¹.

Попри певну спільність та однотипність більшості оцінок польських дослідників стосовно суспільно-політичних ідей та історіографічної практики М.Грушевського, все ж можемо відзначити деяку регіональну відмінність у їхній тональності. Так, найбільш гострими та безапеляційними є відгуки про наукову та громадську діяльність ученого у середовищі львів'ян. Натомість, представники краківського та, особливо, варшавського осередків із більшим розумінням сприймали історичні ідеї М.Грушевського, його намагання посилити культурну та суспільно-політичну складову життя українців, виробити орієнтири їхнього національного поступу. Це, власне, з краківського та варшавського осередків лунали слова високого визнання заслуг ученого перед українською наукою, що своєю «бenedиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного життя в Галичині²². Причина такої відмінності зрозуміла – польські інтелектуали Львова, відчуваючи зростаючу активність українців у всіх напрямках тогочасного життя, цілком слушно вважали своє становище дедалі більш непевним і загроженим, убачаючи у М.Грушевському головного ідеолога таких змін. Натомість варшавські діячі, зазнаючи тиск із боку російської влади, симпатизували розгорнутій М.Грушевським боротьбі за національні права українців, схвально відгукувались про його публіцистичні виступи в російській пресі.

Заполітизованість українсько-польської історіографічної дискусії на початку ХХ ст., до загострення якої спричинилися обидві сторони, відбивала загальне напруження у відносинах двох народів напередодні Першої світової війни. Переродження діалогу, що був властивий останній третині ХІХ ст., у монолог, спрямований лише на колекціонування національних кривд, провіщав значні труднощі у пошуку шляхів міжнародного порозуміння. Лихоліття війни та здобуття Польщею незалежності здійснило помітний вплив на всі сфери духовного життя. Зазнали змін і соціальні функції польської історичної науки, що вкотре опинилася в епіцентрі політичного життя. Якщо раніше її завданням було довести неминучість повернення народом незалежності, то в нових умовах постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі її східних галицьких теренів. Тому в цей час польсько-українська історіографічна дискусія ще більше забарвилася у тони політичної кон'юнктури²³.

Творчість М.Грушевського міжвоєнного періоду, порівняно з попереднім часом, привертала значно меншу увагу польських істориків. Причин цьому було декілька, передусім, зниження, через об'єктивні обставини, інтенсивності наукової праці самого вченого, котрий, тривалий час перебуваючи на еміграції, не мав достатніх можливостей для її повноцінного продовження, що спричинило затримку в появі чергових томів «Історії України-Руси». У першій половині 20-х рр. зустрічаємо кілька рецензій на численні науково-популярні праці М.Грушевського, що з'являлися іноземними мовами для популяризації у світі української справи. Тон критики цих праць, орієнтованих на європейського читача, необізнаного з українськими справами, був особливо гострим у тих моментах, що стосувалися висвітлення минулого українських земель у складі Речі Посполитої. Риторика цих рецензій особливо яскраво позначилася на критичному відзиві Ч.Франкієвича на німецькомовне видання науково-популярної історії України вченого. Брошура польського дослідника, озаглавлена як «Історичні погляди проф. М.Грушевського «в українському питанні» у світлі наукової критики», мала також характерну підназву – «В обороні історії Польщі». Закиди Ч.Франкієвича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М.Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недо-

цільність вживання етноніму «Україна» у контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про українське походження «червенських» міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків і т.д.²⁴ Зрозуміло, що помітна політико-ідеологічна та пропагандистська складова популярних праць М.Грушевського, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, необхідно позначувалася на політизації критичних аргументів польських оглядачів, що обстоювали історичність перебування західноукраїнських земель у складі Польщі.

Поява у другій половині 20-х рр. чергових томів «Історії України-Руси» поновила серйозне та ґрунтовне обговорення творчості М.Грушевського на сторінках польської наукової періодики. Так, надзвичайно розлогу рецензію на восьмий том «Історії» дав М.Гавлік. На його переконання, рецензоване дослідження вперше в історіографії докладно та всебічно представило події найвищого підйому Хмельниччини 1648–1650 рр. Критик погодився із більшістю оцінок М.Грушевським тогочасних процесів. Досить об'єктивним, на його переконання, був виведений у праці образ Б.Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок попередніх дослідників. Проте, зауважив рецензент, М.Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М.Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їх підставі цілого ряду помилкових дат і фактів²⁵. Подібними оцінками позначені рецензійні відгуки польських дослідників на інші томи козацького циклу «Історії України-Руси». У них також наголошується на джерельному багатстві історичної реконструкції М.Грушевського, виваженості автора в оцінках більшості тогочасних подій, насиченості та образності їх опису²⁶.

До поглядів М.Грушевського на історію козащини звернувся також Ф.Равіта-Гавронський. Продовжуючи розпочату перед війною дискусію, він вкотре у своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання терміну «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, етноніму «Русь», пояснюючи таку поведінку українських колег «шовіністичними вибриками». Найбільше, зрозуміло, у цій критиці перепало М.Грушевському: «Була то з його сторони певного роду licentia poetica супроти історії, правди та логіки, котра не мала за собою іншої підтримки – крім поглядів політичних»²⁷. Він вкотре перераховує найбільш неприйнятні для себе тези українських дослідників козащини, найголовніша з яких – це бачення козацтва як національного чинника, та веде з ними гарячу полеміку. «Вищеназвані тези, – зазначає Ф.Равіта-Гавронський, – стають вісью цілої праці про козачину тієї київської школи, що була створена Володимиром Антоновичем, а зараз керована Грушевським»²⁸.

У міжвоєнний період польські вчені вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М.Грушевського – «Історії української літератури». У ґрунтовній німецькомовній рецензії О.Брікнера ця праця українського вченого отримала високі оцінки як в аспекті використаної джерельної бази та широти кола охоплених проблем, так і під кутом зору методики та методології опрацювання й інтерпретації матеріалу²⁹.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М.Грушевського, його праці мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. Поряд із багатьма дискусійними моментами оціночного характеру, вони відзначали ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність

творів історика³⁰. Наприклад, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої К.Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»³¹.

Гострий критицизм оцінок польських істориків цього періоду стосовно праць М.Грушевського до певної міри зрозумілий та виглядає цілком логічним – у творах видатного вченого давалась поважна наукова аргументація для українського національного руху в міжвоєнній Польщі, коли польсько-українське протистояння набуло свого апогею. Та все ж зауважимо, що попри переважно критичні оцінки праць М.Грушевського міжвоєнною польською історіографією, вона, за рідкісними винятками, все ж залишалась у межах академічної полеміки. Загальновизнаними були науково-організаційні заслуги вченого перед європейською наукою, відзначалась його подвижницька громадсько-політична діяльність, спрямована на активізацію українського національного життя³². Цим польська грушевськіана відрізнялася від вульгарних інтерпретацій творчості історика в радянській Україні, де, починаючи з кінця 20-х рр., розгорілась огульна критика концептуальних і методологічних засад його творчості.

На смерть М.Грушевського польська наукова періодика відгукнулася кількома некрологами. «Kwartalnik Historyczny» помістив невелику замітку Т.Модельського. У ній польський учений, в інформативному ключі, коротко висвітлив життєвий та творчий шлях «найвидатнішого українського історика», особливий акцент зробивши на досягненнях львівського періоду його творчості³³.

У другій половині 30-х рр. загальна тональність в оцінці творчого доробку М.Грушевського збереглася. Польські історики писали про непроминуше значення науково-організаційної діяльності вченого для становлення модерної української історіографії³⁴. Віддаючи належне фаховому рівню праць українського історика, вони, натомість, закидали їм тенденційність у висвітленні польсько-українських взаємин. Як приклад, наведемо статтю А.Копистянського, опубліковану в новозаснованому журналі «Ziemia Czerwiska». Автор віддає належне дослідницькій ерудиції та науковим здобуткам українського історика. Аналізуючи історіософські погляди М.Грушевського, він виокремлює провідну рису наукової творчості вченого – тісний зв'язок і взаємовплив його історіографічних та політичних концепцій. Це, на думку А.Копистянського, нерідко призводило до значної ідеологізації історичних поглядів та апріоризму концепцій М.Грушевського³⁵. Загалом автор переповів типові для польської історіографії того періоду оцінки творчості українського історика як виразника національної ідеології, що негативно позначилось на об'єктивності його наукових пошуків.

У повоєнній соціалістичній Польщі дослідження істориками статті М.Грушевського перебувало під впливом інтерпретативних традицій радянської історіографії³⁶. Характеристики наукової та громадсько-політичної спадщини вченого перебували у руслі ідеологічної боротьби із проявами «буржуазного націоналізму». Як і в радянській науці, у польській також спостерігався певний парадокс, коли визнавалась фактологічна та джерельна цінність праць вченого, що мало наслідком широке використання його творів (нерідко без зазначення авторства), а одночасно рішуче засуджувались їх теоретичні та світоглядні засади. У той же час можемо стверджувати утворення цікавого синтезу традиційних для польської історіографії оцінок творчої спадщини М.Грушевського з типовою для радянської історичної науки риторикою. Так, з одного боку, у дусі радянської пропаганди стверджувалось, що М.Грушевський «1914 р. був головою СВУ», «...антирадянську діяльність продовжував і після повороту в СРСР», «очолював Український національний центр» тощо³⁷. З іншого – ученому робились закиди в ідеологічній тенденційності та національній упередженості щодо поляків і польського панування в Україні. Польські вчені наголошували, що, у порівнянні з українськими істориками XIX ст., творчість М.Грушевського становить

етап, на якому український націоналізм перероджується у шовінізм. Також стверджувалось, що М.Грушевський – провідний ідеологічний діяч тієї частини українського «реакційного» політичного руху, що прагнула відірвати Україну від Росії та створити власну державу, оперту на німецький імперіалізм³⁸. Оцінка наукового доробку хибувала на повний негативізм, щоправда, із застереженнями про певну джерельну вартість праць історика, передусім, «Історії України-Руси»³⁹. Продовженням критики концепцій ученого попередніх періодів можна вважати закиди польських дослідників щодо демонстрації М.Грушевським виразного українського характеру політичної та культурної спадщини Київської Русі, негативізму в оцінці польсько-українських і російсько-українських взаємин, надмірне наголошення на відмінності української культури від російської та польської. Окрему увагу польські історики звернули на внесок М.Грушевського в дослідження польського минулого та українсько-польських стосунків. Знаний польський історіограф А.Грабський із цього приводу зауважив: «Цінність праці Грушевського стосовно історії Польщі є значною, оскільки він використав велику кількість джерел і літератури; разом із тим, український шовінізм, просто неправдоподібно здеформував погляд цього автора на нашу історію. Попри ерудиційні заслуги Грушевського, наукова придатність його праці не є значною»⁴⁰. Також визнавалася вагомість внеску М.Грушевського у розробку багатьох проблем спільного польсько-українського минулого⁴¹. При цьому, щоправда, завважувалось, що вчений не розумів відмінності між польським і російським пануванням в Україні, тому не зміг об'єктивно висвітлити особливості національно-релігійних відносин на українських землях XVI–XVIII ст.

З іншого боку, польські вчені намагалися поставити під сумнів наслідки надзвичайно плідної науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності М.Грушевського у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони заперечували класичні для української науки тези про створення М.Грушевським львівської школи істориків, перетворення НТШ на наукову установу академічного типу, зрештою, загальне піднесення національного життя на західноукраїнських землях, пов'язане з його діяльністю. Наприклад, у фундаментальному нарисі історії польської науки в Галичині зламу XIX–XX ст. С.Бжозовський, ігноруючи потужну вже на той час грушевськознавчу традицію, зазначав: «Його особиста титанічна діяльність у Львові не залишила глибшого сліду, він не організував науковий семінар при своїй кафедрі, не створив дослідницької школи»⁴².

З інших ідеологічних та теоретичних позицій до спадщини М.Грушевського підходили в середовищі польської наукової еміграції, хоча тональність праць учених із різних ідеологічних таборів нерідко збігалася. Представники польської наукової діаспори, що посідали історичні кафедри університетів Західної Європи та Америки, у цілому продовжували традиції міжвоєнної історіографії. Це простежувалось як у плані концептуальному – погляду на історію та культуру східних кресів крізь призму «ягеллонської ідеї», так і в аспекті історіографічному – безперервній полеміці із представниками східноєвропейської науки з приводу їх бачення спільної історії народів регіону. Проте відірваність від батьківщини, звуженість професійного кола для обговорення наукових проблем, відносна слабкість організаційної структури загострили деякі риси міжвоєнної історіографії. Насамперед, зросла полоноцентрична візія історичних праць, що вилилось у глорифікацію яскравих сторінок польського минулого та демонстрацію вагомості внеску поляків у культурну скарбницю Європи. Це призвело до зменшення кількості досліджень, присвячених як проблемам всесвітньої історії, так і спільному минулому поляків та їх сусідів. Теоретично праці польських істориків були спрямовані проти радянської ідеології, генеза якої вбачалась у традиціях російської імперіалістичної політики. Тому в дослідженні міжнародно-

них стосунків на перше місце висунулись питання польсько-російських взаємин, що зробили другорядними інші подібні аспекти⁴³. Та все ж у середовищі дослідників польської історії, особливо її середньовічної доби, надалі точились дискусії довкола інтерпретації ключових проблем польсько-українського минулого⁴⁴. Як і в попередній період, нерідко в центрі обговорення знаходилися праці М.Грушевського, що для польських дослідників залишався загально визнаним класиком української історіографії. Як приклад, назвемо праці Г.Пашкевича, котрий на сторінках своєї знаної трилогії, присвяченої історичній генезі українського народу, доводив помилковість бачення М.Грушевським цілої низки наукових проблем⁴⁵. Не менш гострою була й полеміка про польсько-українські взаємини напередодні та в часи Хмельниччини⁴⁶. У той же час польським історикам була симпатичною запропонована М.Грушевським нова модель східнослов'янського минулого, що склала альтернативу російській імперській моделі. Так, О.Галецький, рецензуючи перевидання «Історії України-Руси» оцінив її як «зрілий продукт напружених зусиль цілого життя Грушевського». На його думку, твір українського вченого є яскравим свідченням того, наскільки помилково вважати історію Київської Русі за вступ до історії Московської держави і Російської імперії модерних часів, а українські та білоруські землі під литовським пануванням вважати за частину Росії, штучно відокремлену від Москви. Він зауважив також, що хоча сучасні дослідники погоджуються не з усіма ідеями та висновками М.Грушевського, але саме його спадщина повинна стати підставою для подальших пошуків⁴⁷.

Проте, якщо професійні історики продовжували ламати списи довкола невирішених від кінця XIX ст. «вічних» проблем польсько-української полеміки, то загальні настрої в середовищі польських інтелектуалів у діаспорі стосовно минулого та майбутнього взаємин двох сусідніх народів все більше змінювались у бік розуміння необхідності здійснення конкретних кроків їх нормалізації. Особливо багато для пробудження таких настроїв зробили представники польської інтелігенції у Франції, об'єднаної довкола паризької «Культури». Її головний редактор та ідеолог Єжи Гедройц вивчав українську історію на семінарі М.Кордуби, тож проблеми співжиття двох народів були йому знані в тривалій історичній генезі. Саме Є.Гедройц став ініціатором широкого та відвертого обговорення важких питань українсько-польського минулого на сторінках не лише «Культури», але й іншого видання паризького Літературного інституту – часопису «Історичні зошити». Деякі числа цих видань були цілком присвячені українській тематиці⁴⁸. Незважаючи на опір певної частини польської еміграції, у багатьох публікаціях відзначалась важливість нормалізації українсько-польського діалогу ціною відмови поляків від претензій на західноукраїнські землі, визнання за Україною права на самостійність у повоєнних кордонах, а також відкинення традиційної риторики прометеїзму та культуртрегерства⁴⁹. На сторінках паризьких видань з'явилася лише одна стаття, спеціально присвячена життю та творчості М.Грушевського – із нагоди столітнього ювілею вченого в «Культурі» була опублікована велика розвідка українського дослідника П.Феденка⁵⁰. Проте багато публікацій, присвячених українській тематиці, містили прямий чи опосередкований діалог з ідеями видатного українця. Загалом зауважимо, що польська інтелектуальна еміграція достатньо послідовно позбавлялась від національних стереотипів попередніх часів, демонструвала не лише бажання нормалізувати міжнаціональний польсько-український діалог, але й втілювала в життя проголошені декларації. Особливо значними такі зміни виглядають у порівнянні із настроями, котрі панували в емігрантському середовищі російських інтелектуалів, що так і не спромоглися на серйозну ревізію імперського бачення минулого та перспектив України; не виявляли бажання нав'язувати сталі контакти з українськими колегами⁵¹.

Після здобуття Україною незалежності в середовищі польських науковців значно зросло зацікавлення українською історією та культурою і, відповідно, постаттю її найвидатнішого представника. Таке значне пожвавлення інтересу до східних сусідів було спричинено, передусім, бурхливим обговоренням та переосмисленням польсько-українських стосунків. Виразом такого зацікавлення стали як спеціальні, присвячені М.Грушевському конференції, так і численні українсько-польські наукові форуми, спільні видавничі та дослідницькі проекти⁵². Метою цих заходів став пошук міжнаціонального компромісу, необхідність обговорення та полагодження багатовікових національних стереотипів.

Зрозуміло, що основна увага сучасних дослідників прикута до наукової спадщини видатного українця. Характеризуючи її, польські колеги пишуть не лише про «ренесансову всебічність» М.Грушевського, але й про видатні літературні якості його праць. Ними наголошується на необхідності вивчення його творчості для адекватного розуміння не тільки всієї української модерної історіографії, але й східноєвропейського історіографічного процесу в цілому. Учений представлений як одна з ключових постатей східноєвропейської науки, засновник української національної історіографічної традиції, котра з певними модифікаціями існує донині⁵³. Особливо цінною частиною творчої спадщини М.Грушевського, на думку польських дослідників, є обґрунтована теоретично та перевірена на практиці новаторська для зламу XIX–XX ст. модель східноєвропейської історії. Її значення, переконують вони, і до сьогодні має потужну евристичну цінність⁵⁴. Запропонована українським ученим модель стала основою його історіософської концепції, що визначила особливості конструювання не лише історичних, але й політологічних ідей у вітчизняному інтелектуальному просторі XX ст.⁵⁵. Незважаючи на значну заангажованість М.Грушевського в українське громадсько-політичне життя та його особисте надзвичайно неприхильне ставлення до політики польської адміністрації в Галичині, сучасні дослідники, на відміну від їхніх попередників, стверджують, що вчений «ніколи не зрадив фундаментальні засади свого ремесла, зберігаючи далеко посунутий критицизм стосовно рідного минулого»⁵⁶.

У центрі зацікавлень польських істориків перебуває найголовніша праця цілого життя М.Грушевського, що, на загальне переконання, досі зберігає свою значну наукову цінність. «Майстерне опанування дослідницької лабораторії, величезна ерудиція та незвичайна історична інтуїція Грушевського, – зазначає А.Поппе, – визначають те, що його праця є не тільки зразком і школою *artis historicae*, але містить надалі живе знання попри його природній, майже протягом століття, приріст»⁵⁷. Польські колеги відзначають не лише наукову вагу «Історії України-Руси» та її феноменальність для осягнення українського минулого, але й вказують на важливе місце твору в еволюційному розвитку європейської науки XX ст.⁵⁸. Найбільше уваги до історичних праць М.Грушевського прикуто у середовищі дослідників, котрі займаються спільними проблемами польсько-українського минулого. Вони стверджують, що саме український учений заклав традиції джерельного дослідження та інтерпретації багатьох явищ нашої історії; його погляди з більшості питань досі визнаються надзвичайно актуальними⁵⁹. Традиційно стійкий інтерес до творчої спадщини М.Грушевського спостерігається серед польських козакознавців. На їхнє переконання, саме праці видатного вченого розпочали вповні науковий етап у студіюванні проблем генези та еволюції козацького стану, а проведена ним ґрунтовна археографічна робота з пошуку та публікації численних документів, робить його праці унікальним джерелом для спеціалістів⁶⁰. Проте, попри такі високі оцінки праць М.Грушевського, нерідко зустрічаємо полеміку довкола висловлених ним оціночних інтерпретацій⁶¹.

Належне в сучасній польській грушевськіані віддається також масштабним науково-організаційним проектам М.Грушевського, особливо підкреслюється плідність зусиль ученого в цьому напрямку за львівських часів його життя⁶². Так, загально визнаною стала думка про те, що Наукове товариство імені Шевченка зусиллями М.Грушевського було перетворене фактично на Академію Наук⁶³, а науково-організаційні традиції, закладені ним, розвивались українськими вченими у міжвоєнній Польщі⁶⁴.

Багато уваги в сучасних дослідженнях присвячено проблемі взаємовідносин українських та польських культурних і громадсько-політичних діячів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. У розрізі нашої теми історики пишуть про членство М.Грушевського в польських наукових інституціях (наприклад, Польській Академії Знань, Історичному товаристві у Львові), його співпрацю із польськими науковими та громадсько-політичними часописами, досліджують складні та багатогранні відносини з польською інтелектуальною елітою того часу⁶⁵.

Попри зрозумілу увагу до наукової спадщини М.Грушевського, багато місця в сучасній польській україністиці відведено дослідженню громадсько-політичної діяльності вченого, його впливу на біжучу політичну ситуацію в Галичині, що була позначена зростаючим загостренням польсько-українських стосунків від початку ХХ ст., структуруванням молодого вітчизняного політикуму, ролі вченого як представника українства у Європі⁶⁶. Нерідко оцінки громадсько-політичної діяльності М.Грушевського в Галичині напередодні Першої світової війни є досить гострими, що свідчить про необхідність продовження польсько-українського наукового діалогу⁶⁷. Польські дослідники відзначають поважні впливи М.Грушевського на формування української національної ідентичності, що стало наслідком широкої пропаганди ним моделі вітчизняної державотворчої традиції, котра сягала своїми коренями давньокиївських часів⁶⁸. Цілком слушно відзначається також присутність історико-політичних ідей ученого в сучасному вітчизняному інтелектуальному просторі⁶⁹.

Вивчення польської грушевськіани протягом такого тривалого часу дозволяє зробити декілька висновків, що цілком відповідають загальним уявленням про ставлення польської історіографії до української Клію наприкінці ХІХ – у ХХ ст. У першому періоді, приблизно до кінця ХІХ ст., маємо об'єктивний та науковий підхід – тоді актуалізувалася конкретна дослідницька проблематика, дискусія відбувалася у напрямі віднайдення найбільш адекватних шляхів вирішення поставленого завдання. Наступний період – початок ХХ ст. – приніс помітну радикалізацію національного руху українців і поляків, а звідси – загострення польсько-українських відносин, що позначилося й на характері історіографічної дискусії у напрямку її політизації. Історичні концепції М.Грушевського дедалі більше розглядалися крізь призму зростаючого політичного протистояння – як теоретичне обґрунтування українського національного руху. У міжвоєнній Польщі ці тенденції лише загострилися. Та незважаючи на гостроту тогочасної польсько-української полеміки, у центрі якої стояли концепції М.Грушевського, її проведення дозволило артикулювати основні конфліктні моменти та пройти найбільш гостру фазу їх обговорення. Це уможливило наступним поколінням істориків двох країн більш спокійно продовжувати діалог, упевнено позбавляючись найбільш негативних стереотипів. Після Другої світової війни історична наука в Польщі підпала під радянський ідеологічний диктат. Це наклало свій відбиток і на оцінці творчості М.Грушевського, що перебували в руслі боротьби із «українським буржуазним націоналізмом». Хоча, як вже відзначалось, ця критика уникала найбільш вульгарних штампів радянського грушевськознавства, та й вплив радянської ідеології на польську науку був відносно нетривалим. Польська еміграційна наука, опонуючи М.Грушевському в оцінках найбільш принципових питань польсько-українського минулого, знач-

но об'єктивніше, ніж перед війною, поставилася до різноманітних аспектів діяльності українського вченого, а через його особистість – і до основних тез української національної науки. Це зайвий раз доводить той факт, що історіографічні концепції М.Грушевського в інтерпретаціях польських істориків уособлювали концептуальні засади всієї української Клію. Зазначимо, що подібне розуміння місця видатного вченого в нашій історичній науці було притаманне також німецьким, російським, чеським, французьким, американським та й, зрештою, українським історикам. Сучасна польська історіографія, поступово позбавляючись від стереотипів минулих часів, у цілому виважено та адекватно сприймає концепції української історичної науки та її найвидатнішого представника. Спокійний тон наукових дискусій сьогодення дозволяє виявити раніше не помічені польськими істориками аспекти життя та творчості М.Грушевського в контексті взаємовпливів польського та українського інтелектуальних середовищ, у той же час не ухиляючись від обговорення складних питань. Незважаючи на таку насиченість грушевськознавчої рефлексії в польському історіографічному просторі, впадає у вічі також її мозаїчність, нерівномірність в осягненні ключових проблем спадщини видатного українця. Це, у свою чергу, унеможливило цілісне опрацювання біографії М.Грушевського з особливим акцентом на польські сюжети в його житті та творчості. Підкреслюючи назрілість для польської науки створення такого синтезу, Є.Матерніцький зазначає: «Польська історія історіографії повинна здобутись на цілісне опрацювання доробку та ідей Михайла Грушевського»⁷⁰.

¹ Uł.: Juznorusskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI wieku, przez M.Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1891 – S.402–403; Czolowski A.: Gruszewski M. Juznorusskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieku... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1893. – S.706.

² Ibid.

³ Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk historii Kijowskiej ziemi ot smierci Jaroslawa do konca XIV wieku. Kijow, 1891; Gruszewski M. Wolynskij wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1893. – S.140.

⁴ P-ska A.: Hruszewskij M. K woprosu o Bolochowie. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.340–341.

⁵ Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т.1. – С.1–28.

⁶ Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.338–340.

⁷ P-ska A.: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do konca XVIII w. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.353.

⁸ Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1894. – S.6–73.

⁹ Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wyklad z dawnioji istoryi Rusy // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1895. – S.565–567.

¹⁰ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою // Україна в минулому. – Випуск 5. – К.; Л., 1994. – С.108–122.

¹¹ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч.137. – С.1.

¹² Див. докл.: Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1958. – S.16–36; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Czesc I. Lata 1900–1918. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1982. – S.59–76.

¹³ Bruckner A. Dogmat normanski // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1906. – S.665.

¹⁴ Bruckner A. Dogmat normanski // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1906. – S.679.

¹⁵ Грушевський М.: Bruckner A. Probki najnowszej krytyki historycznej (P.H., 1905, S.24–35) // Записки НТШ. – T.LXXVII. – 1907. – С.206.

¹⁶ Bruckner A. O Rusi normanskiej jeszcze slow kilka // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1909. – S.362–371.

- ¹⁷ *Kolankowski L.* Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1913. – S.350.
- ¹⁸ Ibid. – S.357.
- ¹⁹ *Kolankowski L.* Pomysly i idee ukraińskie Prof. M.Hruszewskiego // Swiat Slowianski. – Rocznik IV. – Krakow, 1908. – Styczen. – S.19–30.
- ²⁰ *Rawita-Gawronski Fr.* Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Swiat Slowianski. – Rocznik VII. – Krakow, 1911. – Maj. – S.337–356.
- ²¹ Див. докл.: *Koko E.* Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w ogladach Franciszka Rawity-Gawronskiego // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – *Czesc I.* Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapinskiego. – Gdansk, 2000. – S.31–35.
- ²² Див. напр.: Tad. St. Gr.: Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині... // Swiat Slowianski. – Rocznik II. – Krakow, 1906. – Czerwiec. – S.440–442; *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska. – Krakow, 1911. – S.147–148.
- ²³ Див. напр.: *Grabowski T.* Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – Sl, 1917. – S.49–57. Окрема відбитка.
- ²⁴ *Dr. Czeł [Cz. Frankiewicz].* Poglady historyczne Prof. M.Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w swietle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S.1–16. Див. також: *Frankiewicz Cz.:* Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskij. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1917. – S.174–177.
- ²⁵ *Gawlik M.:* *Hruszewskij M.:* Chmelnyczczyzna w rozcwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VII, cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1924. – S.361–376.
- ²⁶ *Z. Z-a.:* Hruszewskij Mychajlo. Istorija Ukrainy-Rusy, t.IX, cz.II. Kijow, 1931 // Wiadomosci Historyczne. – Lwow, 1931. – T.II. – S.61–62.
- ²⁷ *Rawita-Gawronski Fr.* Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, 1922. – S.15.
- ²⁸ *Rawita-Gawronski Fr.* Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. – Warszawa; Krakow, 1925. – S.73.
- ²⁹ *Brukner A.:* Hruszewskij Mychajlo. Istorija ukrajinskoji literatury... // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1927. – Bd.4. – S.462–471.
- ³⁰ Див. напр.: К.Т.: *Hruszewskij M.S.* Samowidec Ruiny i jego pozdniejsze otrazeniya // Wiadomosci Historyczne. – Lwow, 1932. – T.III. – S.192; *Zakrzewski S.* Wplyw sprawy ruskiej na panstwo Polskie w XIV w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T.III. – S.87; *Tomkiewicz W.* Ograniczenie swobod kozackich w roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1930. – S.130; *Chodynicky K.* Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1919–1920. – Seria II. – T.II. – S.57.
- ³¹ *Chodynicky K.* Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. Przegląd literatury i problematow // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T.III. – S.124.
- ³² Див. напр.: *Wasilewski L.* Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Warszawa; Krakow, 1925. – S.83–86, 128, 148–170; *Edw. K.* Michal Hruszewskij // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – №21. – S.2–3. Див. також: *Stoczewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Krakow, 1998. – S.253–256.
- ³³ *Modelski T.E.* Mychajlo Hruszewskij // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1934. – S.1023–1024.
- ³⁴ Див. напр.: *Charewiczowa L.* Historiografia i miłosnietwo Lwowa. – Lwow, 1938. – S.173–174.
- ³⁵ *Kopystianski A.* Schemat Historii Ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego // Ziemia Czerwińska. – Lwow, 1935. – R.I. – Z.1. – S.66–75. Див. також передрук: *Kopystianski A.* Schema der ukrainischen Geschichte in der theoretischen und praktischen Auffassung von Professor M.Hruschewskij. – Berlin, 1942. – 10 s.
- ³⁶ Див. загальну характеристику: *Holzer J.* Upadek komunizmu i historiografia // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemow XX wieku / Pod red. Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki. – Krakow, 2000. – S.5–10.
- ³⁷ Див. напр.: *Grabski A.F.* Uwagi w sprawie tytułu ksiązat Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radziec

kiego. – Warszawa, 1956. – №2. – S.240–246; *Krakowski S., Grabski A.F.* Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – Warszawa, 1956. – №3–4. – S.201–202.

³⁸ Див. напр.: *Kozik J.* Ziemie ukraińskie w latach 1795–1917 // *Ukraina. Terazniejszość i przeszłość*. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podrazy. – Kraków, 1970. – S.279–301; *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – Tom II. – S.205–254, 344.

³⁹ *Dutkiewicz J., Sreniowska K.* Zarys historii historiografii polskiej. – Część III (1900–1939). – Łódź, 1959. – S.271.

⁴⁰ *Krakowski S., Grabski A.F.* Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – Warszawa, 1956. – №3–4. – S.202. Див. також: *Grabski A.F.* Uwagi w sprawie tytułu księcia Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – Warszawa, 1956. – №2. – S.240–241; *Podhorodecki L.* Dzieje Kijowa. – Warszawa, 1982. – S.317

⁴¹ *Serczyk W.* Spory o charakter ruchów na Ukrainie w nauce historycznej i myśli politycznej. – Kraków, 1981. – S.16. Див. також: *Serczyk W.* Koliszczyzna. – Kraków, 1968.

⁴² *Brzozowski S.* Zabor austriacki. Warunki organizacyjne życia naukowego w trzech zaborach *Historia nauki polskiej / Pod red. B.Suchodolskiego*. – T.IV: 1863–1918. – Część I i II. – Wrocław, etc, 1987. – S.263.

⁴³ Див. напр.: *Stobiecki R.* Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. – Poznań, 2005. – S.284–285.

⁴⁴ *Stobiecki R.* Obraz Kresów Wschodnich w emigracyjnych syntezach dziejów Polski po 1945 roku // *Przeszłość, Terazniejszość i Przyszłość Polaków na Wschodzie*. Prace Naukowe Światowej Rady Badan nad Polonia. – T.VII. – Gorzów Wlkp., 2001. – S.595–604.

⁴⁵ *Paszkiwicz H.* Początki Rusi. Z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka. – Kraków, 1996. – S.496; *Paszkiwicz H.* Powstanie narodu ruskiego. Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak. – Kraków, 1998. – S.405–407.

⁴⁶ *Wielhorski W.* Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. Odbitka z pierwszego tomu wydawnictwa «Pamiętnik Kijowski». – Londyn, 1959. – S.54–55.

⁴⁷ *Halecki O.* Hrushevsky M. Istorija Ukrainy-Rusy... // *American Historical Review*. – 1959. – Vol.64. – P.955–958.

⁴⁸ *Bierdychowska B.* Emigracyjne mosty (kultura polska na łamach «Suczynosti» i ukraińska na łamach «Kultury» paryskiej) // *Polska-Ukraina: spotkanie kultur*. Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegnera. – Gdańsk: Wydawnictwo «Stepan desing», 1997. – S.113–125; *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej «Kultury». – Poznań, 2003; *Stepnik A.* Ukraina, Litwa i Białoruś w «Zeszytach Historycznych» (1962–1991). Машинопис статті у розпорядження автора ласкаво надав А.Стемпнік.

⁴⁹ *Bierdychowska B.* Giedroyc i ukraińcy // *Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska*. Listy 1950–1982. – Warszawa, 2004. – S.5–57.

⁵⁰ *Fedenko P.* Na stulecie Michajły Hruszewskiego // *Kultura*. – Paryż, 1967. – №12. – S.111–122.

⁵¹ Див. напр.: *Грицак Я.* «... Холодну війну розхолодити... (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.)» // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.891.

⁵² Див. напр.: *Pazdro G.* Мухайло Хрушевський – postać, spuścizna naukowa, związki z Polską // *Slavia Orientalis*. – T.41. – Warszawa, 1992. – №2. – S.137–138; Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Л., 1994. – С.477–478.

⁵³ *Serednicki A.* Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej // *Powrót do historii*. Europa Środkowa i Wschódnia w historiografii / Pod red. W. Balceraka. – Warszawa. – S.40–43; *Stepnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S.217, 237.

⁵⁴ Див. напр.: *Stryjek T.* Kresy z perspektywy Ukrainy. Ziemie zachodnie Ukrainy w derżawnyckiej (państwowej) historiografii ukraińskiej okresu międzywojennej // *Europa*

Nieprawowojna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białorus, Litwa, Lotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa; Londyn, 1999. – S.133–134.

⁵⁵ *Papierzynska-Turek M.* Hruszewski-Lypynski. Dwie filozofie dziejów Ukrainy i ich współczesna recepcja // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Redakcja naukowa Jan Lewandowski, Wojciech Goleman. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S.114–130.

⁵⁶ *Grala H.* Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // Mowa wieki. – 1995. – №12. – S.23.

⁵⁷ *Poppe A.* Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowienia «Historii Ukrainy-Rusi» Mychajła Hruszewskiego (Kijów, 1991–1994) // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.700.

⁵⁸ *Grala H.* Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // Mowa wieki. – 1995. – №12. – S.22.

⁵⁹ Див. напр.: *Kloczowski J.* Unia polsko-litewska // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Red. Jerzy Kloczowski – T.2. – Lublin, 2000. – S.83; *Plewczynski M.* Polska i Litwa wobec kozaczyzny w I połowie XVI w. // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S.12.

⁶⁰ *Wojcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S.80; *Dabowski J.* Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648–1657 // *Studia Historyczne*. – Kraków, 1993. – R. XXXVI. – Z.2. – S.165, 170–171; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.318; *Majewski W.* «Stateczni» – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638) // Europa Nieprawowojna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białorus, Litwa, Lotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa; Londyn, 1999. – S.1247–1256; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S.142, 150.

⁶¹ Див. напр.: *Serczyk A.W.* Na planie Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999. – S.153–154.

⁶² Див. напр.: *Bednarzak-Libera M.* Działalność ukraińskich towarzystw kulturalno-oswiatowych w Galicji w XIX i początkach XX w. // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S.96–97.

⁶³ Див. напр.: *Budzynski Z.* Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873–1999. Szkice do monografii (część I) // *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. – Warszawa, 1997. – №3/4. – S.119–137; *Budzynski Z.* Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873–1999. Szkice do monografii (część II) // *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. – Warszawa, 1999. – №3; *Wandycz P.* Wiek XX // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Red. Jerzy Kloczowski. – T.1. – Lublin, 2000. – S.428.

⁶⁴ *Serczyk W.* Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej // *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*. – Część II. – Warszawa, 1987. – S.296–297.

⁶⁵ Див. напр.: *Maternicki J.* Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.284; *Stoczewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków, 1998. – S.253–256.

⁶⁶ Див. напр.: *Partacz Cz.* Przyczyny i przebieg konfliktu ukraińsko-polskiego w Galicji na przełomie XIX i XX w. // *Przegląd Wschodni*. – Zeszyt 8. – Warszawa, 2000. – S.844; *Wisnicki J.* Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Sectio F. – Vol. L. – Lublin, 1995. – S.221.

⁶⁷ Див. напр.: *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. – Toruń, 1996. – S.54, 128, 145–146, 155.

⁶⁸ *Kula M.* Krotki raport o użytkowaniu historii. – Warszawa, 2004. – S.160.

⁶⁹ *Serczyk W.A.* Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu // *Ukraińska polityczna w XX wieku*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UJ i Fundacji Św. Włodzimierza Chrzciiciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990. Pod redakcją M.Palaskiego. – Kraków, 1993. – S.14.

⁷⁰ *Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim srodowiskiem historycznym w XIX i XX wieku // Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S.122.*

The article analyses the wide range of opinions on M.Hrushevs'kyj's scholarly, social and political work in Polish historical literature of the 20th century. The author establishes the main periods and tendencies of Hrushevs'kyj Studies in Polish historiography, and their dependence on changing political circumstances. The article recognizes the gradual transfer of this eminent Ukrainian's multidimensional heritage to the academic domain. This happened as a result of the normalization of the Ukrainian-Polish dialogue.

Ю.І.Шаповал*

ЗАГАДКА СМЕРТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті йдеться про невідомі обставини смерті М.Грушевського. Спираючись на закриті раніше документи й матеріали, автор статті повертає увагу до тих аспектів, які раніше були поза увагою грушевськознавців і висловлює свою версію обставин смерті визначного вченого.

*Чи смерть Грушевського була природною,
чи сталася вона з таємного наказу советської
влади – важко сказати. В кожному разі, ця
смерть була цілком своєчасна для влади...*

О.Оглоблин

Михайло Грушевський відразу після повернення в Україну з еміграції у березні 1924 р. потрапив під тотальний нагляд чекістів і на нього було заведено справу-формуляр. Згодом більшовицька спецслужба прагнула зробити його лідером підпільної організації «Український національний центр» («УНЦ»).

Ще у 50–60-ті роки, у період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, М. Шраг, колишній член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), який проходив у справі «УНЦ» і котрому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав усе, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали»¹.

Викладач Промакадемії УСРР М.Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954 та 1957 рр. писав: «Свідчення, дані мною у 1931 р., брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психіч-

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ.